

FEHÉR BENCE

LEGŐSIBB NYELVEMLÉKEINK?

Bajelhárító alakok és rovásfeliratok avarkori tűtartókon

A rovásírásos tűtartók csoportja

Az avarkori régészeti anyagban a (rovás)feliratok nem túl ritkák, bár keveset közöltek eddig kielégítően, és összefoglaló gyűjteményük még nem látott napvilágot. Ezek gyakorlatilag mind ún. *instrumenta domestica*-feliratok, jelentős részük csonttárgyakba karcolva. A legérdekesebb ilyen kis csonttárgyak tűtartók, amelyekről feltételezhető, hogy mágikus, bajelhárító szövegeket vagy legalábbis jelzéseket tartalmaznak. A legismertebb példa a szarvasi tűtartó,¹ amelyen pillanatnyilag a leghosszabb ismert avarkori szövegünket olvashatjuk. Az olvasata és jelentése vitatott, de az eddig javasolt teljes olvasatok annyiban egyeznek, hogy isteni/démoni erőket szólít meg, segítségüket kérve vagy rontásukat elhárítva.² E szövegek apotropaiikus (bajelhárító) természete kapcsolatban lehet a tárgyak funkciójával, hiszen éles vastárgyak tárolására hasz-

1 Első közlése: Juhász 1983.

2 Róna-Tas 1985; Vékony 1985a. Harmatta feloldása nem teljes; viszont ez nem utal démonokra.

náltak, amelyek a néphit szerint bizonyos fokig maguk is bajelhárító természetűek.

Természetesen az avar tűtartók sorából csak néhány tartalmaz rovásfeliratot. A következők alkalmasak paleográfiai elemzésre.

a) Négyzöghasáb alakúak:

1. az említett darab Szarvas-Grexa téglagyárból,
2. egy tűtartó Jánoshida-Tótkéripusztáról, négy oldalán bevéssett jelekkel,³
3. Udvardról (Dvory nad Žitavou, Szlovákia), négy oldalán vésve,⁴
4. egy másik darab Jánoshida-Tótkéripusztáról, két oldalán vésve, de zezugvonalakkal felülírva, amelyek gyakorlatilag olvashatatlanná teszik.⁵

b) Hengeres alakúak:

1. Kaposvár-40. sz. őrház⁶ (kétszavas szöveg),
2. Kiskőrös-Cebepusztá⁷ (három bevéssett jel),
3. Szeged-Fehér-tó A temető⁸ (egyetlen ligatúra).

3 MNM ltsz. 11.1934.22., Fettich N. ásatásán került elő, 228. sír. Először közölte: László 1941, 186.

4 Točík 1983, 59., 81–2., 90.

5 MNM ltsz. 11.1934.27., Fettich N. ásatásán került elő, 231. sír. Először közölte: Harmatta 1985/6a, 57–58.

6 RRM ltsz. 76.646.1., E. Szimonova ásatásán került elő, 100. sír. Közöletlen, említése: Szimonova 1997, 28. Németh Péter (RRM) szívessége folytán volt lehetőségem tanulmányozni és közölni.

7 MNM ltsz. 32.1933.7., Fettich N. ásatásán került elő, 20. sír. Feliratát először közölte: Vásáry 1972, 342–343. n. 7.

8 MFM ltsz. 53.2.480., Móra F. ásatásán került elő, 1929, 128. sír.

A hosszabb példányoknál a képi ritmus utalhat az akusztikai ritmusra, vagyis versszerű szöveg meglétére (a mágikus szövegek gyakran ilyenek), a mellette levő képi ábrázolások utalhatnak a beszélőre vagy a megszólított személyre, és a betűk nagyobb száma lehetővé teszi, hogy megállapítsuk: a szöveg ismert vagy ismeretlen írással készült. Egy-egy betűből (vagy, mint a kiskőrös-cebepusztai tűtartó esetében, három nagyon hasonló betűből) álló felirat tudományosan megalapozott módon aligha sorolható egyértelműen írásrendszerbe. Így kénytelenek vagyunk a fennmaradó hosszabb szövegekre összpontosítani.

Az oldalsorrend és a szarvasi felirat

Mindeddig a Kárpát-medencéből csak két többoldalú rovásfeliratnak kutatták alaposan az oldalsorrendjét. Az egyik jelentősen későbbi, ráadásul csak kéziratos hagyományból ismerjük: a Luigi Ferdinando Marsigli által 1690-ben leírt rovásbot.⁹ Semmi nem igazolja, hogy ezt a feliratot folytonos hagyomány kötné össze az avar tűtartókkal, így aztán szigorúan véve nem használható az érvelésben. A másik a szarvasi tűtartó felirata, amelyet négy oldalra írtak, részben hosszabb sorokat keskeny betűkkel, részben rövidebb sorokat széles betűkkel. A betűalakok és az, hogy az egyik oldal nincs végigírva, egyaránt igazolja, hogy az írás jobbról balra halad. Két széles betűs és egy keskeny betűs oldal ugyanolyan állású, de a másik keskeny betűs oldal hozzájuk képest fejfelé áll. Szükségszerűen legalább egy fordítás történt írás közben: részben, de csak részben a szöveg ún. busztrofedon. Több kutató a Marsigli-féle botot is busztrofedonnak írta le, de eltérő fordítási rendszerrel, és az általuk feltételezett rendszer erősen spekulatív.¹⁰ Így hát egyedül a szarvasi

9 Vö. Sebestyén 1915, 35–56.; Herepei 1935; Forrai 1985, 36–132.; Sándor 1991.

10 Sebestyén 1915, 37–39. (a fordulópont minden oldalnak a közepén található), Herepei 1935 (fordulópont csak az első oldal végpontján), Forrai 1985, 41. (fordulópont-

tűtartó rendszerét vehetjük kiindulópontnak, ezt pedig a különböző kutatók különbözőképpen írták le.

Nevezzük egyelőre a széles betűs sorok közül a hosszabbat Sz^1 -nek, a rövidebbet Sz^2 -nek, a fejjel lefelé álló keskeny betűst K^1 -nek, a másikat K^2 -nek.

Vékony Gábor szerint az oldalsorrend Sz^1 - K^1 - Sz^2 - K^2 ;¹¹ Róna-Tas András szerint K^1 - Sz^1 - K^2 - Sz^2 .¹² Lehetőségem volt a tűtartót autopsziával tanulmányozni 2018. november 15-én,¹³ mikor is azt tapasztaltam, hogy mindkét sorrend hibás. Vékonyé alapjaiban, mert feltételezte, hogy néhány betű lekopott a Sz^2 sor végéről. Ez a feltételezés téves, a csontfelszín itt nagyjából sértetlen, bizonyára nem tűnhetett el nyom nélkül egy jel sem. Következésképp irreális feltételezés, hogy az Sz^2 sor a szöveg közepén állt volna; a szélesebben írott betűk és utánuk a nagy *vacat* világosan mutatják a teljes felirat végpontját. Róna-Tas sorrendje nem lehetetlen, de nem is kézenfekvő: ő azt feltételezi, hogy a keskeny betűs és széles betűs oldalak váltakoznak, így hosszú-rövid-hosszú-rövid sorokat adnak ki ABAB gondolatritmust mutatva. Mivel a mágikus szövegek gyakran valóban versszerűek, ez a feltételezés racionálisnak tűnt, de kézbe véve a tárgyat, a részleges busztrófedont nem lehetett megvalósítani, vagyis az oldalakat nem lehet úgy forgatni, hogy a Róna-Tas által javasolt sorrend jöjjön létre. Az egyetlen sorrend, amely könnyen kivitelezhető kézmozdulatokkal, gazdaságosan létrehozható, a K^1 - K^2 - Sz^1 - Sz^2 , kevésbé versszerű sorozat, de egy AABB gondolatritmust feltételezve azért nem lehetetlen:

tok az oldalak végén). Sándor (1991, 23–24.) nem látja szükségét a busztrófedon-modellnek; ebben minden bizonnyal igaza van, de ez nem érv a busztrófedon-modell *lehetséges volta* ellen, csak nem szabad szükségszerűnek tekintenünk, és ha létezett, nem lehet előrejelezni, *milyen* lehetett. Herepei János busztrófedon-modellje egyébként nincs messze a ténylegesen alkalmazott szarvasi szisztémától (ő a modellt 48 évvel azelőtt közölte, hogy a szarvasi felirat előkerült).

11 Vékony 1985a, Vékony 1987, 56–73.

12 Róna-Tas 1985, Róna-Tas 1988, Róna-Tas 1990.

13 Ezért Szarka Józsefnek tartozom köszönettel (Tessedik Sámuel Múzeum, Szarvas).

- a. az első hosszabb sor leírása keskeny betűkkel,
- b. hosszirányú elforgatás 180° -ban az oldal végpontján keresztül,
- c. a második hosszabb sor leírása keskeny betűkkel, mivel a fennmaradó oldalak hosszirányú elforgatással nem érhetők el, d) egy negyedfordulat felfelé,
- d. egy rövidebb sor írása széles betűkkel,
- e. az utolsó oldalt el lehetett volna érni egy hosszirányú forgatással vagy két negyedfordulattal felfelé (avagy lefelé, ugyanazzal az eredménnyel), és a lejegyző az utóbbi megoldást választotta, két negyed fordított,
- f. a fennmaradó betűk csak fél sort töltöttek ki.

Ez csak csekély előrehaladás a megfejtés útján, semmiképp nem elegendő egy új olvasathoz. A létező olvasatokat azonban (korlátozottan) tudjuk ellenőrizni a segítségével. Róna-Tas András olvasata közelebb áll a valósághoz, ő kétségtelenül helyesen határozta meg a végpontot és így a szöveg utolsó sorát, és valószínűleg helytálló a megfigyelése egy gondolatrítmus létezéséről is. Legalább egy pontban módosítani kell az olvasatát:¹⁴ az Sz^1 és K^2 oldalaknak helyet kell cserélniük. Mivel ezek az oldalak szerinte különálló megszólítások különböző istenségekhez, ez szinte csak egy technikai cserét jelent – azt leszámítva, hogy nézete szerint az Sz^1 vége tartalmazza az Sz^2 zárósort kettős parancsának az elejét. Ez természetesen nem lehetséges, így a szövegnek legalább itt egy módosítását is el kell fogadnunk, vagy pedig egy vadonatúj értelmezést adnunk. Semmiképp nem újdonság, hogy erre van szükség, mert Róna-Tas olvasatát már eddig is szigorúan bírálták, és nemcsak a vetélytárs olvasatok szerzői, hanem tőlük függetlenül, elméleti szempontból, a javasolt írásrendszer következetlen-

14 Róna-Tas ritmikus feloldása a következő, lefordítva (vö. Róna-Tas 1985, 1988, 1990): „(A)varoboqan [isten], te imádtassál | Törgüs, te, legyen a te akaratod <szerint?> | Erse, te tedd ennek a mérgét (= veszedelmét) semmivé, bevésve | legyen, vésessék be.”

ségeire rámutatva.¹⁵ Vékony olvasata pedig egyáltalán nem jöhet szóba: a) ha az ő oldalsorrendjét a valósra cseréljük, szövegének koherenciája súlyosan sérül;¹⁶ b) az Sz² sor szerinte való kiegészítése egyszerűen nem létezik; c) az értelmezés kardinális kérdése a szóelválasztó jelek elhelyezkedése, amely a valóságban eltér a Vékony feltételezte szövegektől.

A harmadik tudományosnak mondható magyarázat, Harmatta Jánosé,¹⁷ csak részleges olvasat, az Sz¹–Sz² sorokra vonatkozik, de kétségtelen, hogy Harmatta Róna-Tassal egyezően megtalálta a valódi végpontot és határozott verses karakterét látta a szövegnek, csak hogy az ő szövege nem bajelhárító, ami kevésbé valószínű magyarázat. Mindenesetre az ő olvasata ugyanabban hibázik, amiben Vékonyé is: a szóelválasztó jelek elhelyezkedésében és a köztük olvasható jelek számában; így aztán hasonlóképpen el kell vetnünk ezt is.¹⁸

Végkövetkeztetésünk: a feliratnak egyik eddig publikált olvasata sem fogadható el. Úgy gondolom, jelenleg nincs lehetőség a szöveg kétségbevonhatatlan értelmezésére; véletlenszerűen talán adhat valaki egy feloldást, ami akár helyesnek is bizonyulhat, de nem szigorú módszertani alapon. A korábbi kutatásoknak azonban legalább néhány megfigyelése helyes lehet: a bajelhárító jelentés nem valószínűtlen, a verses jelleg nem lehetetlen, mivel kétszer ○ jel mutatkozik egy oldal végén, azt sugallva, hogy ez egyfajta ragvégződés vagy legalábbis akusztikailag rím lehet, és

15 Szalontai – Károly 2013, 385–386. Más kutatók szkeptikusak a szöveg értelmezhetőségét tekintve: Göbl – Róna-Tas 1995, 49–52. (Róna-Tas saját régebbi értelmezését kritizálja), I. Vásáry (amint őt idézi Juhász 2004).

16 A démoni ellenfelet, a feltételezett Üngür istent említő sorok így a 2–3., míg az első sor csak utal rá; a 4. sor nem lehet a 3. lineáris folytatása, csak az elsőé.

17 Györffy – Harmatta 1997, 154.

18 A szóelválasztó jelek helyzete szükségtelenné teszi, hogy a magyar nyelvű feloldást nyelvészeti szempontból is vizsgáljuk, de említsük meg legalább, hogy e feloldás magyarsága kicsit késeinek tűnik a 8. századra: elsősorban a feltételezett TI ^{rü}i 'tűi' szó, amelynek hangalakja a γ eltűnése utáni helyzetet tükrözi!

az utolsó oldal világosan két párhuzamként álló szóra tagolódik, amelyek hasonlóképpen ugyanúgy végződnek, de tükrözött állásban (𐌲 / 𐌳).

Az első jánoshidai tűtartó

A hasonlóképp négy oldalán bekarcolt csont tűtartó Jánoshida-Tótkéripusztáról, bár jóval kevesebb jelet tartalmaz, több információt ad. Ez Fettich Nándor ásatásán került elő 1934-ben, egy avar temető 228. sírjából, női halott jobb kezében.¹⁹ A temetkezést a 8. századra lehetett keltezni. A tárgy nagyjából négyzethasáb alakú, 7,5 cm x 1,05 cm (**a**, **c**) x 1,2 cm (**b**, **d**), tehát itt is van két keskenyebb szemben álló oldal és két szélesebb. A felszíne erősen megviselt, három oldalán kisebb sérülésekkel: az **a** oldal jobb felső sarka, a **d** bal felső sarka és a **c**-nek majdnem az egész bal oldala lehasadt. A jeleket éles eszközzel vésték be (illetve az **a** oldalon helyesebb úgy mondani: belevakarták), de a különböző oldalakon nagyon eltér a számuk, alakjuk és feltehetőleg funkciójuk is: a szó szoros értelmében csak egy oldal van *írva*. Ez az **a** oldal, amelyen négy betűszerű jel van (betűmagasság: 0,9 cm); a jelek világosan jobbról balra haladnak, de nem töltik ki a teljes felületet. A „betűk” után egy 2,3 cm hosszú emberalak látható vízszintes helyzetben.

Ez az emberalak nem az egyedüli a tűtartón: a párja a **b** oldalon látható, de itt csak 1,3 cm hosszú. A **b** oldal ettől eltekintve üres. Azt nehéz megmondani, hogy a két alak ugyanazt a lényt ábrázolja-e vagy sem. Elég hasonlók, bár a **b** kevésbé kidolgozott, mint az **a** – de ez természetes következménye annak, hogy jelentősen kisebb. Az **a** feje háromszög alakú, a **b**-é nagyjából kerek, a tetején két szemszerű kidudorodással. A másikon nincsen tisztán látható szem; a fej tetején levő kisebb felszíni jelenségek feltehetőleg természetes sérülések. Valószínűleg fontosabb, hogy az **a** karjai enyhén lefelé hajlanak, míg a **b** karjait mereven felfelé tartja. Mivel az

19 MNM ltsz. 11.1934.22., első említése: László 1941, 186., első közlése: Erdélyi 1958a, 39.

a kidolgozottabb, feltehetjük, hogy a karok eredetileg tervezett helyzete a lefelé mutató volt. Az **a** alak határozottan phallikus, sőt valójában a törzsét és phallusát egyetlen erős vonással vésték ki, lábai pedig rövidebbek és később, mintegy mellesleg csatlakoztatták őket a törzshöz. A **b** törzse két rövid, görbe lábra ágazik szét minden phallikus toldalék nélkül.

Az **a** alak feltétlenül összetartozik az írott szöveggel, és egy lényegileg phallikus lényt ábrázol, valószínűleg szándékosan lefelé tartott kézzel, amely a szövegre mutat: a lény szerepe az, hogy érvényre juttassa, esetleg megáldja az írott szót/szavakat. Mivel a tütartókat nők használták, a phallikus lény lehetett a termékenység elősegítője, vagy pedig védhette a használat férfierejével – tehát bajelhárító erő, ami könnyen kapcsolható a hegyes vastúkhöz –, vagy épp mindkettő, az antik Priapus istenséghez hasonlóan. Mindenképpen azt kell feltételeznünk, hogy a rajz egy segítő természetfeletti lényre, istenségre vagy védőszellemre vonatkozik.²⁰ A **b** alak lehet ugyanaz a démoni lény vagy más, aszerint, hogy a különbségeknek kisebb vagy nagyobb jelentőséget tulajdonítunk-e; viszont ha nem ugyanaz, akkor nincs tiszta képünk arról, miféle lényre vonatkozik.

A tütartó **c** oldala csak egy díszítőmotívumot tartalmaz, egy 6 (eredetileg 7²¹) elemű zezzugvonalat. A **d** oldal nagyrészt üres, de a közepére egy kis jel van vésvé: két geometrikus minta összetétele, tkp. egy kör és egy rombusz rövid vonallal összekötve (0,7 cm hosszú). Bár vonzó a gondolat, hogy ezt olvashatnók két betűnek,²² valószínűbb, hogy az egyszerű és nagyon kicsi geometrikus minta csak egy tulajdonjelzés vagy *tamga*.

20 Harmatta (1983) a rajzot angyalnak értelmezi. Bár magyarázatát Vékony (1985a, 1136) élesen bírálta – és a betűket illetően helyesen –, az „angyal” kifejezés nem teljesen elhibázott, hiszen a lény funkciója közel van ahhoz, amit mi „örangyalnak” mondanánk, leszámítva, hogy ez keresztyén kifejezés.

21 Az oldal az alakok fejéhez eső végén csonka.

22 Mint Vékony 1987, 76. tette. Korábban – helyesen – úgy vélte (Vékony 1985a, 166–168.), hogy ez csak egy *tamga*. Harmatta ezen az oldalon egy sor jelet (betűt) olvasott, a létezők mindkét oldalán.

Bár a felszín elég megviselt, nem kétséges, hogy soha nem volt rajta több szándékosan bevéselt jel, kivéve talán két hosszúkás pontot a nagyobbik alak fejének két oldalán, de ezek nagyobb sérülések közepén találhatóak, és lehetnek azoknak a részei (vagy ellenkezőleg, a sérüléseket is okozhatták az eredeti pontok, ha a peremük kezdett lepattogzani). Ha ezek valóban léteznek, a kisebb alak „szemeinek” lehetnek a párhuzamai, csak éppen a fejtől elkülönülve oldalt. A **b** és **d** oldalak nagy része mindig üres volt. A bevéséseket feltehetőleg ugyanaz a kéz és eszköz készítette, bár a **b** oldalon kissé mélyebben, és a **c** oldal zezzugvonala töredezettségű, a peremeknél behasadozó. Viszont miközben az **a** oldal jelei készültek, a vézési technika folytonosan változott, ahogy a vésnök jobbról balra haladt: a töredezett, bizonytalan élek (amelyek eleinte a zezzugvonaléra nagyon hasonlítottak) mélyültek, míg végül a démon törzse és phallusa már a **b**-ére hasonlított; a végén hozzátett lábak megint sekélyebbek lettek. Az író tehát nem mindig ugyanazt a technikát használta, és minden itt használt technika tulajdonítható ugyanannak az íróknak.

Az oldalsorrend kérdéses, mert csak egy oldalon vannak szoros értelemben vett betűk. Az írott szó/szavak bizonyára a kezdő- vagy a végponton voltak, nem pedig a középső szakaszon két díszítő ábra közt. Logikus feltételezni, hogy a szarvasi tütartó gazdaságos sorrendjét alkalmazták; ez esetben a mesternek a következő mozdulatokat kellett végeznie:

- a. egy oldal kivésése jobbról balra,
- b. hosszirányú elforgatás 180° -ban az oldal végpontján keresztül,
- c. a szemközti oldal kivésése,
- d. negyedfordulat felfelé, és az oldal kivésése,
- e. két negyedfordulat felfelé, és az oldal kivésése.

Szarvason a szöveg a keskeny oldalakon kezdődött, amelyek mindkét szélükön be voltak vágva a tűk számára. Jánoshidán viszont a szélesebb oldalak vannak bevágva. Nem tudjuk, hogy a kezdőponthoz a bevágás vagy a keskeny oldal kapcsolódik-e, így tehát két lehetséges oldalsorrend adódik:

1. $B \rightarrow$ hosszirányú forgatás $\rightarrow D \rightarrow 90^\circ$ felfelé $\rightarrow C \rightarrow 180^\circ$ felfelé $\rightarrow A$;
2. $A \rightarrow$ hosszirányú forgatás $\rightarrow C \rightarrow 90^\circ$ felfelé $\rightarrow D \rightarrow 180^\circ$ felfelé $\rightarrow B$.

Az első megoldás a két alakot teszi legfontosabbá, mivel azok a kezdő- és a végponton állnak, de ellenkező irányban készültek, és csak a közben történt hosszirányú forgatás miatt látjuk őket ugyanarra nézni; a végső alak a szövegre mutat, tehát az egész minta a (mágikus?) szóban/szavakban csúcsosodik ki. A másik megoldás a szöveggel kezdődik, amelyet egy alak hangsúlyoz, és a kisebb alakkal végződik mint egyfajta hitelesítővel. Középen mindenképp a zegzugvonal áll térkitöltőként, és a tulajdonosra való utalás az első megoldás szerint előtte áll, a másik szerint fordítva. Mindkét sorrend lehetséges. Az első talán jobban illik a szöveg feltehető mágikus, bajelhárító vagy termékenységhezó természetéhez; a kisebb alak ez esetben feltehetőleg azonos istenség a nagyobbikkal. Két párhuzamot is ismerünk, amelyek hasonló oldalsorrendre utalnak.

Párhuzamok Udvardról és Kaposvárról

Egy közöletlen kaposvári tütartó jeleinek szerkezete hasonlóknak tűnik, bár ez hengeres tárgy. A tütartóra különböző oldalakon véstek jeleket, még ha nem is lehet ezeket pontos derékszögbe állítani egymáshoz. Három „oldal” megfeleltethető az előző tárgy oldalaival: egy feliratos (**a**), egy alakos (**b**) és a harmadik egyetlen magányos szimbólummal (**d**). Ezeket lehet ugyanabba a logikai sorba helyezni, mint a jánoshidai darab megfejtésének 1. változatát, de olyanba nem, amely a 2. változattal azonos. Tétélezzük fel, hogy az oldalsorrend a **b**-vel kezdődik: egy (nagyon kopott és homályos) emberalakokkal ugyanabban a pozícióban. (Közvetlen felette 8 felszínes párhuzamos bemetszés található, amelyek kétségtelenül szándékosan készültek, de túl közel vannak az alakhoz ahhoz, hogy külön oldalnak tekintsük, és feltehetőleg utólag metszették be. Úgy néz ki, ezek csupán számszimbólumok – a tartóba illő tük száma? –, és nem tartoztak az eredeti tervhez.) A hosszirányú elforgatással az egyetlen kis geometrikus mintához jutunk (Δ). Ezt lehet-

ne különbözőképpen értelmezni: számszimbólum (5?), tulajdonjelzés vagy *tamga*; az utóbbi megoldás a valószínűbb a jánoshidai tütartó *d* oldalán levő geometrikus minta párhuzama alapján. A negyedfordulat felfelé egy üres oldalra vezet (Jánoshidán ezt a helyet töltötték ki zegzugmintával), az utolsó félfordulat pedig a kétségtelen felirathoz (*a*), amely két szóból áll. Nagyon kicsi betűkkel írták, de egyértelmű, hogy az első szó ugyanazzal az ábécével készült, mint a szarvasi felirat (és a nagyszentmiklósi kincs felirata); a második szó, amely csak három betűből áll, olvasható úgy, mint az ábécének egy olyan változata, amelyet csak rövidebb és némiképp kétes feliratokról ismerünk.²³ Lehetséges, hogy ez a szó rövidítés vagy számjelzés. Sem Róna-Tas, sem Vékony olvasata a szarvasi tütartóról nem adja meg az első szó kiolvasásának a kulcsát,²⁴ így jelenleg a szöveg azonosíthatatlan; feltételezhetjük, hogy ennek is bajelhárító tartalma volt. Az egyetlen nagyobb eltérés a jánoshidai tütartó sorrendjétől (nem számítva a zegzugvonalat) az, hogy a bajelhárító alakot nem ismételték meg az utolsó felületen.

Az udvardi (Dvory nad Žitavou) tütartót szintén sűrű bevágások borítják mind a négy oldalán, bár láthatólag csak kis részüknek van valamilyen jelentése. Ez persze megnehezíti, hogy megtaláljuk a minta kezdőpontját. Kétségtelen, hogy két oldal is tartalmaz alakos ábrázolást (az egyikük nagyon közel áll a jánoshidaihoz), a másik kettő csak hálómintás bevágásokat; kézenfekvő feltételezés, hogy az egyik alak a kezdőpontot jelenti. Viszont a rajzolat „rovásos” eleme nem világos. (Vékony csak egy magyar S²⁵ rovásjelet feltételezett az emberi alak lába alatt, és ezt magya-

23 A középső jel két másik avar feliraton is előbukkan (Ozora-Tótipusztza, vö. Garam 1976, 143–144. [Garam leírása szerint; ma ez a jel nem észlelhető]; Budapest-Háros, vö. Harmatta 1985/6b, 220–221. [kétesen írásos emlék]).

24 Róna-Tas betűsora szerint *ez r² d q b j s* lenne, Vékonyé szerint *i/i X γ v z s*.

25 Itt és a továbbiakban az etimológiákban és betűátírásokban nem a mai magyar helyesírás szerint, hanem fonetikus alakban írunk, tehát S = magyar *sz* stb. A feliratátírásokban felső indexbe tett betűk az eredeti szövegben ki nem írt rövid magánhangzók.

rul olvasta: *is* 'betegésszellem'.²⁶ Ez elég valószínűtlen feltételezés, hiszen ez a rovásjel a legegyszerűbb az egész székely-magyar rovásírásban, csak egyetlen vonásból áll, és ezért ha egymagában áll, nem lehet tisztán megállapítani, betű-e egyáltalán. Így hát hihetőbb, hogy ez a bemetszés csak geometrikus minta jelentés nélkül. Az alak lába alatt (azon a helyen, ahol a jánoshidai felirat áll) öt kis négyzetes mező következik, feltehetőleg jobbról balra, nagyobb részük tisztán geometrikus: hálószerű és párhuzamos vonalkázás, de a 3. mező egy andráskeresztet, az 5. pedig egy függőleges vonást tartalmaz (ez Vékony *is* szava). Ezek lehetnek mértani jelek, és lehetnek ugyanazok, mint a jánoshidai felirat két kezdő jele! Ezt azonban csak az utóbbi megfejtése után lehet eldönteni. Mindenesetre a phallikus emberalak lefelé tartott karjaival annyira hasonló a jánoshidaihoz,²⁷ hogy a kép jelentése nyilvánvalóan ugyanaz: egy bajelhárító istenség.

Ha az istenség ugyanaz, bizonyára a bajelhárító jelek szerkezete is körülbelül azonos; ez esetben a feltehető kezdőpont a másik alak, de ez nem ember, hanem egy szarvval rendelkező, támadásra készülő állat. (Bika, kos, szarvasbika?) Persze egy támadó hím nagyvadnak ugyanúgy megvan a maga phallikus természete, mint az emberalagnak, így hát könnyedén lehet ugyanannak a (még mindig névtelen) istenségnek más megjelenési formája.²⁸ Lehet ugyanaz az oldalsorrend is (**b – d – c – a**)? Mivel itt nincs

26 Vékony 1987, 103.; Vékony 2004, 209.

27 Még a mindkét oldalon a fejét jelentő vonal oldalán kívül levő „szemek” is nagyon hasonlóak.

28 Nem ez az egyetlen előfordulása támadó hím vadállatnak az avar anyagban, bajelhárító összefüggésben. Ismert egy valamivel korábbi nagyszíjvég Zamárdiból (RRM ltsz. 93.16.1, vö. Bárdos – Garam 2009/18 I 165. Taf. 143. 1280/1; 7. sz.). A nagyszíjvég hátlapján görög betűs mágikus felirat olvasható. A támadó bikát vagy kost ugyanarra a felszínre 90° szögben elfordulva karcolták be, nagyon kis méretben (1,2 cm hosszú). Harmatta úgy gondolta, hogy ez is egy felirat szög betűkkel, de az egész apró méret magában kizárja ezt a lehetőséget, nem beszélve arról, hogy az állatalak nagyon tisztán kivehető. A bekarcolások mindkét típusa ugyanazt a célt látszik szolgálni: a démoni erők hártását; sajnos a tárgy társadalmi környezete kétes, még azt sem tudjuk, hogy férfi- vagy női sírban volt-e.

tulajdonjegy/*tamga*, a *d* és *c* oldalak nem különböznek, de az emberalak oldalának kellene utolsónak lennie. Ez csak a forgatási rend csekély megváltoztatásával érhető el. A hosszirányú fordulat után a negyed- és félfordulatot *lefelé* kellett végrehajtani.²⁹

Kísérletek az első jánoshidai felirat értelmezésére

A szarvasi feliratot leszámítva eddig csak a jánoshidait próbálták értelmezni. Ezekre a rovásjelekre nagy figyelem fordult, mert tisztán olvashatók, és talán azért is, mert a megfelelő emberek találták meg, akiknek a tekintélye elegendő volt a figyelem felkeltésére.³⁰ Először Erdélyi István olvasta ki, aki a jeleket a székely-magyar rovásírás jeleivel azonosította, és 1958-ban B S T Z betűket olvasott, 1961-ben enyhén módosítva B S I Z-t.³¹ Értelmezni ekkor még nem kísérelte meg a betűket. Az 1. és 2. betűt azóta szinte egybehangzóan így fogadják el (azok is, akik nem székely-magyar jeleknek értelmezik, mert ezek a betűk hasonlóak az ótürk írásban is), a 4. pedig teljesen világos – bár ezt többen tagadták, mert ez a betű annyira jellemző a székely rovásra, viszont idegen mind az ótürk, mind a nagyszentmiklósi írástól, hogy ha elismerik, az megakadályozza, hogy a két utóbbi írásmóddal olvassák ki a szöveget. A nyilvánvaló tényeket azonban kár tagadni: a jánoshidai feliratot a szarvasitól eltérő ábécével írták, amely viszont erősen hasonló vagy akár azonos a székely rovásírással; a 4. jel valószínű olvasata minden bizonnyal Z. Eddig a székely-magyar rovásírás első példáját a 10. század elejéről ismertük,³² egy csaknem kétszáz évvel korábbi előfordulás önma-

29 Vagy pedig a hosszirányú forgatást kell kihagyni, de ez kevésbé hihető.

30 A tárgyat Fettich Nándor találta, először ő ismerte fel, hogy rovásjelek vannak rajta (vö. Erdélyi 1958a, 39.; a 2/2. kép mutatja Fettich rajzát); elsőnek László Gyula említette, aki szintén úgy nyilatkozott, hogy ez rovásírás (László 1941, 186.).

31 Erdélyi 1958b; Erdélyi 1961.

32 A bodrog-alsóbüi fűvóka, ld. Vékony 2004, 25–39., keltezésére ld. Gömöri 2000, 170.

gában nem túl meglepő, az viszont sokatmondó, hogy az ábécé eszerint jelen volt a Kárpát-medencében Árpád 895-ös honfoglalása előtt, következésképpen az őslakosok öröksége. Az is nagy jelentőségű tény, hogy az avar feliratokat legalább két különböző ábécével írták (bár ebből nem szabad automatikusan arra következtetnünk, hogy két különböző nyelven).

Később Erdélyi maga megváltoztatta nézetét, mintegy három évtized múlva a négy jelet török nyelvű feliratnak olvasta, amelyből a két első jel maradt azonos: V S G J v^u s^a g^i j^a ‘amulett neked.’³³ Az első betűre feltételezett egy B>V fejlődést, ami nem lehetetlen, de a Kárpát-medencében első eset lenne, a székely írás pedig biztosan soha nem követte. A szavak jelentése nem bajelhárító és egyáltalán nem vonatkozik az alakokra; az olvasat nagy hátránya, hogy Erdélyi azt feltételezi, hogy a mássalhangzók utáni magánhangzókat nem jelölték. Effajta írásszabályok egyáltalán nem jellemzők a keleti rovásrendszerekre, amelyekben a szavak utolsó magánhangzóját rendszeresen kiírták.³⁴ Végül szerencsétlen ötletnek látszik a 4. jelet másnak olvasni, mint Z. Ezért azt kell mondanunk, Erdélyi későbbi olvasata valószínűtlenebb, mint a korábbi.

Csallány Dezső volt a következő, aki kiolvasta a feliratot, ő egy félig magyar, félig latin, hamisan archaizáló mágikus (?) szót vélt felfedezni: ZTNŠ Z^át^án^áš ‘Sátán.’³⁵ Nincs különösebb szüksége cáfolatnak: neki az volt az elképzelése, hogy a koraközépkori magyar rovásírás balról jobbra haladt, amire valódi példa egyébként nem található. Nyilván ha valaki egy rovásszöveget visszafelé olvas, a feloldása téves lesz. Harmatta János feloldása³⁶ szintén bizonyosan hibás volt: egy összesen 31 betűs feliratot olvasott ki (ha az utolsó két jelet ligatúrának tekintjük, akkor van össze-

33 Erdélyi 1993, 34.; Erdélyi 1999, 41.

34 Szalontai – Károly 2013, 384–385.

35 Csallány 1968, 302–303., Csallány 1971, 132. n. 15.

36 Harmatta 1983, 72–78.

sen 6 betűnk). Először is az **a** oldalt fejjel lefelé olvasta, az emberalakot is egy betűsornak tekintve; utána vette a **b** oldalt, ahol azonosította az alakot (mint „angyalt”), de körülötte több betűt vélt látni, amelyek nem léteznek; és betűnek vette a **d** oldal jelét is, néhány további nem létező betűt is hozzátéve. A szöveg, amelyet így létrehozott, nem volt bajelhárító, hanem részben az (angyal)alakra vonatkozott mint keresztyén imaformula, részben a tűtartó tulajdonosára mint „lányra” és „nővérré”.³⁷ Miután meggyőződése volt, hogy a szöveg török nyelvű, ótűrk rovásokkal olvasta, nem véve figyelembe a Z betűt mint lehetőséget.

Az utolsó és bizonyos értelemben legpontosabb megfejtés Vékony Gábor műve, aki először két önálló betűt és két ligatúrát olvasott;³⁸ mint látni fogjuk, ez a szám megfelel a valóságnak. Az 1. és 2. betű az ő véleménye szerint is B S. Észrevett egy kézenfekvő török feloldást: *b^as* (imperat.) ‘nyom, legyőz’, és ebből következett, hogy a hátralévő betűk valamilyen természetfeletti erőre vonatkoznak, amely ellen ezt a felszólítást intézték a védőistenséghez, amely az alakokban látható. Ez a szerkezet az én véleményem szerint is megfelel a valóságnak. Egy lehetőség azonban elkerülte a figyelmét: a *bas* ige nem feltétlenül törökül hangzik, hiszen ez a szó jövevényszóként bekerült a magyar nyelvbe is, méghozzá igen régen.³⁹ A jeleket így értelmezte: N[^]Ü R[^]G,⁴⁰ és egy lehetséges tulajdonnevet keresett mint a felszólítás tárgyát. Miután ugyane művében publikálta a szarvasi

37 Teljes olvasata: QⁱZN K^üG² Y²D² qⁱzⁱη k^ügⁱ y^edⁱ ‘leány dicsősége, varrj’ || QⁱB¹L¹γ¹ B¹L¹ČE qⁱb¹γ¹ bol iče ‘légy boldog, nővér’ || (angyalalak) || N¹ŃR²ŃD¹QⁱQⁱL¹ŃĚB²B²G²T²G²ŃA [tā]ηⁱηⁱ ‘dⁱqⁱ qⁱl ‘nč ‘b b^ügⁱg^a ‘ηa. ‘Isten angyala, szerezz nyugodalmat lakóhelyet és üdvösséget neki’.

38 Vékony 1985a, 166–168.

39 Első feltehető említése 1213-ból (part. ipf., személynévként): *Regestrum Varadinum* 381.

40 A székely-magyar típusú Z betű lehetőségét nem vette figyelembe: mivel a nagyszentmiklósi rovásírás szerinte való Z jele a székely-magyar rovás Z-jének „régies” változata, evidensnek vette, hogy az utóbbi forma ebben a korban még nem fejlődhetett ki (Vékony 1987, 75.).

felirat (téves) feloldását, amelyen egy rosszindulatú Üngür démont feltételezett,⁴¹ nem meglepő, hogy ezt olvasta: $b^as \ddot{u}\eta^{\wedge}ür^{\wedge}ig$ ‘győzd le Üngürt!’

Két évvel később olvasatának egy továbbfejlesztett változatát közölte, amelyhez hozzátette a *d* oldalon levő tulajdonjegyet/tamgát, feltételezve, hogy az is rovásjelek egy sorozata. Az új olvasat ez volt: $i^{\wedge}\eta\ddot{a} || b^as \ddot{u}\eta^{\wedge}ür^{\wedge}ig$ ‘tű, győzd le Üngürt!’ Ez persze egy lehetséges bajelhárító mondat, de az elöl álló „betűk” valódi alakja más, mint ő feltételezte, sőt valójában ezek csak geometrikus jelek.

Legalább két kutató lemondott a szöveg olvashatóságáról.⁴²

A valódi jelalakok és hangértékük

Vékony nézetével ellentétben bizonyosra veszem, hogy Erdélyi első olvasata lényegileg helyes volt, legalábbis ami a 4. jelet illeti: B S ... Z; következésképpen a rovásjelek a székely-magyar rovás közeli elődei. Viszont Vékonyak szinte bizonyosan igaza volt abban, hogy a 3. jel ligatúra, csak annak elemei mások, mint ő gondolta. Van egy hosszú (enyhén balra lejtő) vízszintes bevágás, amely a főszárat keresztezi, ez bizonyára egy keresztalakú betű eleme; továbbá van egy balra hajló függőleges szár, a tetején egy balra visszahajló ágacskaival: ez egy olyan jel, amely azonos egy nagyszentmiklós-szarvasi jellel (melyet maga Vékony I/Ī hangértékkel olvas), és közel áll a székely-magyar I/J betűhöz, csak éppen egy kicsit hajlik. A legkorábbi ismert magyar rovásjelek azonban néha inkább hajlanak, mint későközépkori megfelelőik,⁴³ és ugyanezt a jelet megtaláljuk egy avar cserépedényen

41 Vékony 1985a, 153–166. Elég nyilvánvaló, hogy a szarvasi olvasat készült el előbb, a már az előző években értelmezett nagyszentmiklói feliratok alapján (vö. Vékony 1985a, 155. és Vékony 1987, 75. megfogalmazását).

42 Róna-Tas 1988, 499.; Tryjarski 2002/04, I 62., II 9.

43 Mint a már említett bodrog-alsóbüi felirat L betűi, vö. Fehér 2019a, 20. 10. jegyz.; a homoródkarácsonyfalvi kőfeliraton (13–14. sz.) egy U betű.

is (Aquincum-Szőlő utca), amelyet a magyar rovásjelekkel tökéletesen ki lehetett olvasni, csak éppen ószláv nyelven; ott ennek I/J hangértéke volt.⁴⁴ Az I/J hangérték tehát itt is valószínűsíthető; a másik elem problémásabb, ha a szarvasi ábécéhez hasonló megoldáshoz ragaszkodunk, mert abban keresztalakú jel nem létezett.⁴⁵ Ha viszont elfogadjuk, hogy a székely írás elődjével van dolgunk, a keresztalak kézenfekvő hangértéke D.

Vékony szerint az utolsó jel is ligatúra. Első látásra nem volt igaza: úgy tűnik, e jel egy tökéletes Z és semmi más. Alapos vizsgálattal azonban azt tapasztaljuk, hogy a bal szár bal felső részén a csontfelszín ék alakban lehasadt. Az ilyen éles peremű lepattogzások hajlamosak egy korábban létezett betű vonalával végződni. Ha elfogadjuk, hogy az éles ferde szél egy rovásjel maradványa, annak valóban egy ligatúrának kellett lennie, amelynek a második elemének ferde bal szára van, gyakorlatilag tehát azonos egy székely-magyar T betűvel. Így a lehetséges olvasat B S D[^]I/J Z[^]T vagy B S I/J[^]D Z[^]T. Hogyan lehet értelmezni ezt a betűsort?

Ha a székely-magyar rovásírás archaikus változatát elfogadjuk, nem utasíthatjuk el egy magyar nyelvű szöveg elvi lehetőségét sem. Az első betűk magyar és török feloldása egyaránt lehetséges; mindkettő megengedi, hogy egy bajelhárító felszólításra gondoljunk, ez esetben az utolsó betűk nyilván a mondat tárgyát fejezték ki. A T végződés ez esetben inkább a magyar nyelvre utal! Ha elfogadjuk, hogy a mássalhangzók *előtti* rövid magánhangzókat csak ritkán vagy soha nem írták ki az avarkorban (e feltételezést vallja szinte az összes kutató, és a felirat minden eddigi feloldásában alkalmazták), a szöveg kielégíti ezeket a feltételeket, és tökéletesen érthető archaikus magyar nyelven: $b^a sj^a d^i z^u t$, modern helyesírással *baszjad izüüt*. A második szó egy

44 Fehér 2019a.

45 Általában egy jel nemlétét nem lehet bizonyítani egy félig ismert ábécében, de ez kivétel, mert a kereszt mint szóelválasztó jel használatban volt a nagyszentmiklósi 8. edényen, tehát elképzelhetetlen, hogy ugyanakkor hangértékkel bíró betű is lett volna.

köznév tárgyese, egy jól ismert szóé, amely egy ártó betegségi szellem neve. Az első szó felszólító módú, de bizonytalan, vajon a jelentése még azonos azzal, ami a török nyelvekben élt: ‘nyom, legyőz’, vagy már azzá változott, amit a modern magyarban jelent: ‘közösül vkivel’. Ha nem is lehetünk bizonyosak benne, úgy vélem, a démon ábrázolása veszélyes lehetett volna, tehát a két alak a megszólított, de meg nem nevezett védőszellem ábrázolása. Ennek a szellemnek az erős phallikus jellege megengedi, hogy arra gondoljunk: az igének már meglehetett ugyanaz a jelentése, mint a mai magyarban.

A szöveg párhuzamai

A szarvasi felirat jóval hosszabb, más ábécével és esetleg más nyelven készült, ezért a jánoshidai felirat alapján nem értelmezhető. A kaposvári szöveg két szóból áll, de feloldatlan. A szöveg szerkezete azonban bizonyára hasonló: felszólítás egy (meg nem nevezett) erőhöz, hogy tegyen (*imperat.*) vmit (*acc.*) vagy bánjon el (*imperat.*) vkivel (*acc.*), csak éppen jelenleg nem tudjuk a nyelvét meghatározni. Az udvardi tűtartót inkább lehet értelmezni: az ábrázolás ugyanazt a szellemet mutatja, akihez könyörögnek, de vagy nincs igazán írás rajta (a könyörgés csak szóbeli volt), vagy a két betűszerű geometrikus jelzés egy rövidített vagy szimbolikus jelzése a kérésnek. Ez esetben a betűk itt is B és S, ugyanarra a *bas* igére vonatkoznak, csak azt nem tudjuk biztosan, magyarul vagy törökül. (A B betű olyan alakú, amely Szarvasról ismeretlen, ezért az valószínű, hogy az ábécé a jánoshidai típussal azonos.) Az ellenséges erő viszont nincs megnevezve; a védőisten erősen phallikus, ami némiképp a magyar nyelvű megoldás mellett szól. Csakhogy ha magyarul van, az ige nincs elfogadhatóan ragozott alakban,⁴⁶ ezért inkább egy mágikus *character*-értékű szimbolikus

46 Bár Vékony a nagyszentmiklósi feliratok olvasatában nagyon régies, módjel nélküli magyar felszólító módokat is feltételezett, ezek általánosan elfogadottan magyar feliratokban nem léteznek, a jánoshidai szöveg pedig szabályosan módjelezett felszólító

rövidítésre gondolhatunk, mint egy nyelvtanilag pontos mondatra.

Az ábécé elterjedése és használata is a megválaszolendő kérdések közé tartozik. Az avar rovásfeliratok nagyobb részét bizonyosan a nagyszentmiklós-szarvasi betűsorról írták; amennyire tudjuk, ennek az ábécének a használata Árpád honfoglalása után megszűnt. A jánoshidai ábécé viszont biztosan életben maradt és azzá fejlődött, amit mi mint székely-magyar rovásírást ismerünk, a 10–11. századokból 4 valószínű példával,⁴⁷ a 13. századtól pedig számos előfordulással. Mennyire volt elterjedt a használata az avar korban, a jánoshidai és udvardi példányokkal egy időben? A kérdést nehezíti, hogy a betűk részben azonosak a szarvasiakkal, így az egy-két betűből álló feliratokat néha mindkét íráshoz oda lehet sorolni. Van néhány betű, amely annyira idegen a nagyszentmiklós-szarvasi körtől, hogy ezek jánoshidai típusú írásra engednek következtetni, mindenekelőtt a fentebb már tárgyalt Z. Jelenleg az első ilyen példa a legkorábbi avar korra tehető, a 6. sz. végére–7. sz. elejére: egy kis csonthenger Szekszárd-Palánkról,⁴⁸ amely csak két vagy három betűt tartalmaz, de az egyikük egy feltehető Z-változat. Ezt mindeddig nem kísérelték meg ezzel az ábécével olvasni, és jó olvasatot senki nem is adott.⁴⁹ Két vagy három betűt nem lehet biztonsággal kiolvasni, így nem merünk állást foglalni, a szöveg magyar vagy török nyelvű-e, csak annyit állapíthatunk meg, hogy az ábécé használata a Kárpát-medencében visszamehet az avar hódítás koráig. Egy 7. századi orsógombon⁵⁰ levő bevágások részben kereszttek, részben legalább két különböző jelrend-

módot mutat, így a módjel nélküli alakok létezése nem túl valószínű.

47 Bodrog-Alsóbú (ld. feljebb), Magyarózd (ld. Ferenczi 1989), Újkígyós, Kászon (ld. Erdélyi – Ráduly 2010, 48., 105.).

48 Vásáry 1972, n. 4.

49 Harmatta (1985/6a, 61–62.) egy zegzugvonalat is a szöveg részeként olvasott ki; Vékony 1987, 102. az *ize^ηe* 'kengyel' szót olvasta.

50 Nagy 1998, 157.

szer jelei, az egyikük lehet éppúgy szarvasi, mint jánoshidai típusú. Egy avar bronz kisszívveget említ még az eddigi irodalom,⁵¹ amely egyetlen, a székel A-hoz hasonló betűt tartalmaz, bár persze ez elég bizonytalan feloldás. És ott van a már említett edényfelirat Aquincum-Szőlő utcából, amelyet kétségtelenül a jánoshidai betűkkel írtak, a 7. sz. végéről–8. sz. elejéről. Ezek alapján, ha bizonytalanul is, feltételezhetjük az írásrendszer folytonos jelenlétét az avar korban.

A magyar szöveg nyelvi jellemzői

Fonetika

A rovásjelek nem jelölik a rövid magánhangzókat, azok feloldásunk rekonstrukciói. Az *á* magánhangzó használatát két tényre alapozzuk: 1) a szó eredeti török alakjában ez állt, 2) modern megfelelője, a labiális *a* ebből jóval később fejlődött ki az általánosan elfogadott nézetek szerint. Az *i* ugyanaz, mint ami az *iz/íz* szó modern formájában használatos; ha helyes a szó finnugor etimológiája, az eredeti hangnak is rövid *i*-nek kellett lennie,⁵² és csak a mai előfordulásokban változó a hang hossza, tehát szinte bizonyos, hogy a legősibb ómagyar alakban *i* állhatott. Az *ü* magánhangzó rekonstrukciója több tényezőn alapul: a sorvadó végmagánhangzó meglétéén a 10–11. századi glosszákbán, főképpen ennek részleges megtartásán az accusativus-rag előtt egészen a 13. századig,⁵³ valamint azon, hogy a szövegben Z és T mássalhangzók nem hasonulnak, ami arra utal, hogy közöttük magánhangzónak kellett lennie.⁵⁴

51 Vékony 1987, 103.

52 TESZ II 251., MSzFE II 326–329. Első ismert előfordulásai a hangzóhosszúságot nem árulják el.

53 Königsbergi Töredék: *ozut*.

54 Mihelyt a sorvadó hang eltűnik, a rovásfeliratok azonnal jelölik a hasonulást: a 13. században a firtosvári rovásfelirat olvasata ST ^est (vö. Fehér 2019b).

A mássalhangzókat a betűk rögzítik. Hangalakjukat igazolják a nyelvtani végződészek, amelyeknek részei (T, D, J⁵⁵), illetve a szó etimológiája (B, S). Csupán a Z mássalhangzó jelentkezik olyan szóban, amelynek a későbbi magyar nyelvben alakváltozatai vannak (íz, iz, isz),⁵⁶ de az első adatolt előfordulások Z-t mutatnak.⁵⁷ Ez ugyan feltehetőleg egy eredeti S-ből való fejlemény,⁵⁸ azt viszont nem tudjuk kikövetkeztetni, hogy ez a hangváltozás mikor következett be, mivel egy szórványos analogikus változásról van szó. Így hát elfogadható Z-t olvasni egy 8. századi szövegben is.

A tárgyeset alakja

Egy főnév tárgyesetben áll; a *-t* esetrag és használata ugyanolyan, mint ma. A magyar nyelv egész írott története során a *-t* esetrag nem változott, ezért az egyetlen racionális feltételezés az, hogy az esetragot már jelentősen korábbi időkben is ugyanígy használták.

A felszólító mód

A S/2 felszólító módú igealak formája gyakorlatilag ugyanaz, mint ami a *Halotti Beszédben* is jelentkezik.⁵⁹ Jogos a kérdés, valószínűsíthető-e ugyanaz az alak egy legkevesebb 400 évvel korábbi szövegben. Ámde a *Halotti Beszédben* lévő párhuzam (Z/S végű igető után) elég archaikus ké-

55 Az utóbbira vonatkozó alternatív lehetőségeket ld. alább.

56 Szinyei 1893/96, 970.

57 MSzFE II 326–329., TESZ II 251. (1529–31: *yzeketh*, 1577: *Ij*).

58 UEW I 79–80. (Ámbár ettől eltérő megoldás sem zárható ki: Munkácsi /1895, 138./ iráni etimológiája elfogadhatónak tűnik, ez pedig eredeti *t > z* mássalhangzót követel meg.) Vékony ennek megfelelően, mikor magyarból kísérelt meg olvasni avarkori feliratokat, a szót *'s'* formában használta (Vékony 1985a, 159–160.; Vékony 1987, 63.). Ez lehetett túlarchaizálás is, de azt a lehetőséget sem zárja ki semmi, hogy a két forma (melyeket a 19. századból párhuzamosan adatoltak) több mint ezer évig párhuzamosan élt egymás mellett.

59 HB 30: *helhezie*, HB 32: *ilezje*.

pet mutat összehasonlítva az ottani többi, látszatra teljesen modern felszólító móddal.⁶⁰ Ezért hát valószínű, hogy ez az alak nem csupán néhány évvel a *Halotti Beszéd* előtt terjedt el, hanem egy legalább néhány évszázaddal korábbi szintet őriz.

Vékony Gábor, mikor 8. századi magyar szöveget rekonstruált, egészen más álláspontot képviselt és jóval régiesebb felszólító módú alakokat tételezett fel: zöngés mássalhangzó után $-y$ (Szarvas: *tēβedyēn, ēdyēn*, Nagyszentmiklós n. 9, 10: *ūdvr̥y*), zöngétlen után $-χ$ (Nagyszentmiklós n. 9: *ūr̥r̥tχ*).⁶¹ Ugyanakkor a S/2 személyre a mai összevont alakot tételezte fel: *izd, imēs!* (Ez persze nem lehetetlen.) Úgy gondolom viszont, hogy az archaikus $-y/χ$ módjel egy ilyen viszonylag kései időpontban valószínűtlen: 1) a *Halotti Beszéd* palatalizált formái közvetlenül ebből nem fejlődhetek ki, így fel kell tételeznünk egy hosszabb köztes fázist $-j/χ$ módjellel; 2) a y felszámolódásának folyamata legkésőbb a 11. században megindult, ha tehát a y mint a felszólító mód jele ettől eltérően fejlődött, ennek ettől világosan különböző korszakban kellett történnie.

Egyébként az sem feltétlenül bizonyos, hogy a jánoshidai parancsszó fonetikai realizálása *básjad*. Lehetséges egy másik magyarázat is, amely a közbeeső fázisból indul ki: *básχád* – feltéve, hogy ekkor a $χ$ mássalhangzó nem állt fonemikus ellentétben a j -vel (ám ellentétben volt a $χ$ -val). Ez esetben nem volt igazán ok rá, hogy az ábécének saját jele legyen a $χ$ hangra, hanem azt legegyszerűbben ugyanaz a graféma jelezhette, mint a j -t (éppen mint mai latin betűs írásunkban).

60 A D palatalizációjával: *oggun* (HB 25) stb., a T-ével: *vezeffe* (HB 29) stb.; sőt a mára kihalt felszólító mód a $-χt$ végű igéknél (*zoboducha* HB 23) szintén teljesen modern, mert a T elvesztését és a módjel teljes hasonulását mutatja. Bizonytalán értelmetlen feltételezni, hogy ez a forma korábban fejlődött volna ki, mint az *ilezje* alak, amely a T elvesztését mutatja hasonulás nélkül.

61 Vékony 1985a, 147., 151., 160–162.; Vékony 1985b, 1132–35., Vékony 1987, 44–46.

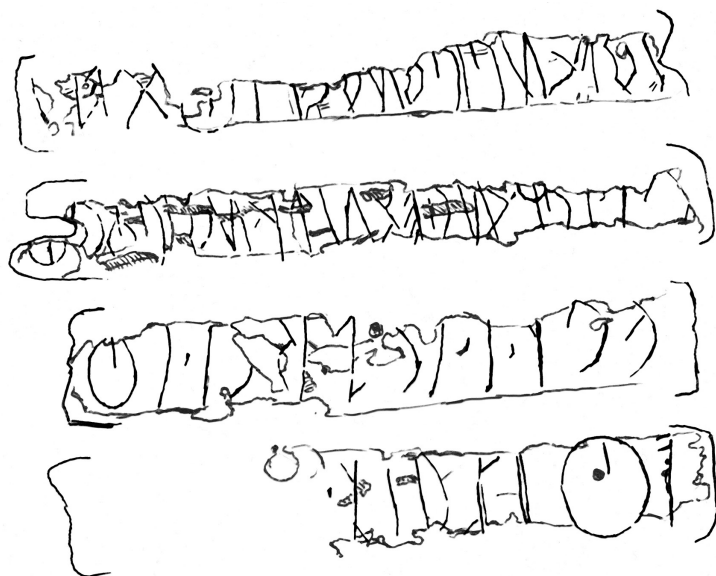
Összegzés

A rovásírásos avar tútartók csoportja kicsiny, és az is bizonyos, hogy alcsoportokra osztható. Ezért hát csak korlátozott következtetéseket vonhatunk le belőlük. Mindazonáltal a többoldalas tútartók általános szerkezete világos: a felületen látható (**a** oldal) egy phallikus (vagy támadó és hímnemű) apotropaikus lény, egyfajta védőistenség, (**b** és **c** oldal) térkitöltő díszítés és/vagy egy valószínűleg a tulajdonosra utaló jel, (**d** oldal) a védőistenség másik ábrázolása (talán más megjelenési formája) és alatta egy apotropaikus védőige vagy annak szimbolikus rövidítése. A védőige két természetfeletti lényre utal: a megszóltott és ábrázolt védőistenségre, aki a nők segítője, és az íz nevű (betegség)szellemre, aki ellen szólt a varázslat, de őt képileg nem ábrázolják (hacsak nem ő a kisebb alak, de ez valószínűtlen).

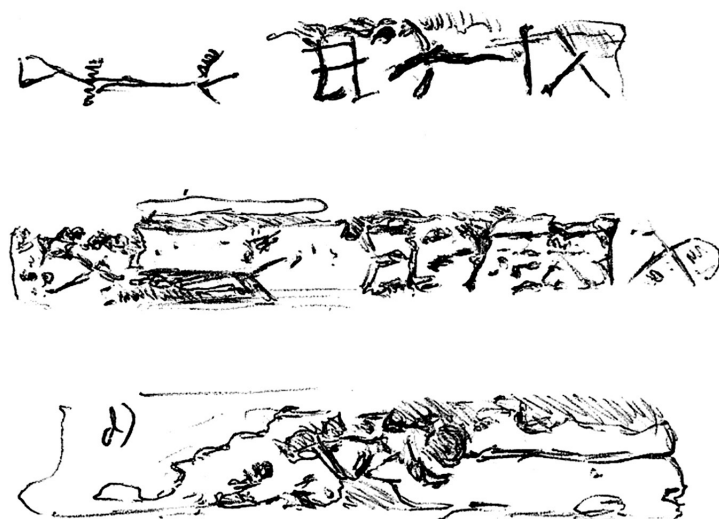
A tútartóknak volt egy tipikus oldalforgatási rendje, és általában azt kell feltételeznünk, hogy a tulajdonképpeni varázsigé az utolsó oldalra került. Ezeket a szövegeket legalább két ábécével írták (és lehetséges, hogy legalább két nyelven is), de a tartalom lényegileg nyilván ugyanaz. Az első jánoshidai (és az udvardi) tútartó szövegét nagy valószínűséggel el tudjuk olvasni: ezek egy olyan csoportot alkotnak, amelyet *magyar nyelven írtak* és egy olyan ábécével, amelyet *folytonosan használtak a 10. századig* (és tovább is, a középkorban és a reneszánszban!).

Kikerülhetetlen következtetés, hogy volt egy magyarul beszélő nyelvközösség a Kárpát-medencében, a későavarkorban, tehát Árpád honfoglalása *előtt!* Azt persze nem sejthetjük, ez a nyelvközösség milyen szélesen volt elterjedve és hogy ezen kívül még hány nyelvet beszéltek itt ugyanabban az időben; a többi hasonló ábécével írt felirat értelmezése nagyon kétes, így azt nem tudhatjuk, tovább is vissza lehet-e követni ennek az írásrendszernek, nyelvnek, nyelvközösségnek a történetét (a szekszárd-palánki feliratból kiindulva, esetleg a koraavarkorig?), bár ez semmiképp nem is zárható ki. Jelen pillanatban, míg számos egyéb tárgyat nem talál-

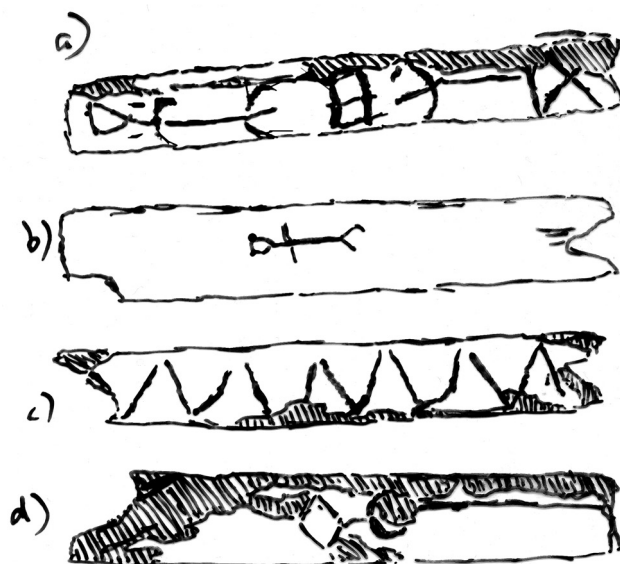
lunk és tudunk megmagyarázni ugyanazzal az írásmóddal, és míg Vékony vitatott magyar nyelvű feliratolvasatait nem lehet kétségtelenül bizonyítani (avagy cáfolni), a jánoshidai szöveget a magyar nyelv legősibb fennmaradt szövegemlékének kell tekintenünk.

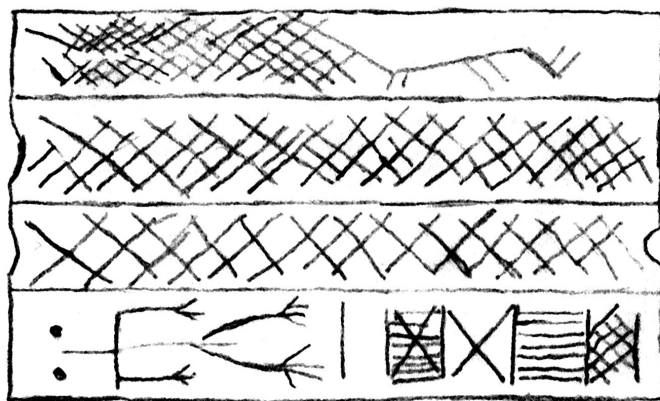
1. ábra. Szarvas-Grexa-téglagyár 67. sír, tűtartó (a szerző rajza)

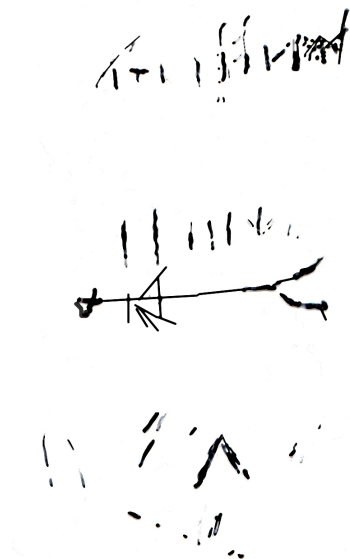
2. ábra. Jánoshida-Tótkéripuszta 228. sír, tűtartó (a szerző rajza)

3. ábra. Jánoshida-Tótkéripusztá 228. sír, tűtartó (az írott oldal értelmező rajza)

4. ábra. Udvard 53. sír, tűtartó (A. Točík után átrajzolva)

5. ábra. Kaposvár-40. őrház 100. sír, tűtartó (a szerző rajza)

6. ábra. Zamárdi 1280. sír, nagyszíjvég (a szerző rajza)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bárdos – Garam 2009/18. Edith Bárdos – Éva Garam: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Zamárdi-Rétiföldek I–III*. MNM – MTA Régészeti Intézet, Budapest, 2009–2018.
- Csallány 1968. Csallány Dezső: A magyar és az avar rovásírás. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*, 11. (1968) 280–304.
- Csallány 1971. Dezső Csallány: Die Denkmäler der ungarischen Kerbschrift. *Acta Antiqua et Archaeologica*, 14. (1971) 129–135.
- Erdélyi 1958a. Erdélyi István: *A jánoshidai avarkori temető*. Régészeti Füzetek II/1, Budapest, 1958.
- Erdélyi 1958b. Erdélyi István [Иштван Эрдейи], Новая руническая надпись из Венгрии. Эпиграфика Востока, 12. (1958) 59–61.
- Erdélyi 1961. Erdélyi István: Új magyarországi rovásfelirat. *Archaeologiai Értesítő*, 88. (1961) 279–280.
- Erdélyi 1993. Erdélyi István: Az újonnan előkerült rovásírásos emlékekről. *Annales Universitatis Litterarum et Artium Miskolciensis*, 3. (1993) 31–40.
- Erdélyi 1999. Erdélyi István: Néhány magyarországi rovásfelirat és keleti rokon emlékeink. *Turán*, 2. (29) 4–5. sz. (1999) 41–46.
- Erdélyi – Ráduly 2010. Erdélyi István – Ráduly János: *A Kárpát-medence rovásfeliratos emlékei a Kr. u. 17. századig*. Masszi, Budapest, 2010.
- Fehér 2019a. Fehér Bence: Egy avar kori rovásírásos felirat Aquincum–Szőlő utcából: az ószláv nyelv korai emléke. *Studia Epigraphica Pannonica*, 10. (2019) 16–22.
- Fehér 2019b. Bence Fehér: Building inscriptions and mason’s marks – their potential touristic value. The example of the Firtos Runic Inscription. In: Wirth Gábor – Köbli Ádám (eds.): *Huncastle*. Edutus, Budapest, 2019. 33–42.
- Ferenczi 1989. Géza Ferenczi: Runaic Signs from Magyarózd. *Specimina Nova*, 5. (1989) 145–148.

- Forrai 1985.* Forrai Sándor: *Küskarácsontól Sülvester estig*. Múzsák, Budapest, 1985.
- Garam 1976.* Garam Éva: Adatok a középvaskor és az avar fejedelmi sírok régészeti és történeti kérdéseire. *Folia Archaeologica*, 27. (1976) 129–148.
- Göbl – Róna-Tas 1995.* Robert Göbl – András Róna-Tas: *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szentmiklós. Eine paläographische Dokumentation*. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Wien, 1995.
- Gömöri 2000.* Gömöri János: Az avar kori és X–XI. századi vaskohászat régészeti emlékei Somogy megyében. *Somogyi Múzeumok Közleményei*, 14. (2000) 163–216.
- Györffy – Harmatta 1997.* Györffy György – Harmatta János: Rovásírásunk az európai írásfejlődés tükrében. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.): *Honfoglalás és nyelvészet*. Balassi, Budapest, 1997. 145–161.
- Harmatta 1983.* Harmatta János: Az avarok nyelvének kérdéséhez. *Antik Tanulmányok*, 30. (1983) 71–84.
- Harmatta 1985/6a.* Harmatta János: Avar rovásírási tárgyfeliratok. *Antik Tanulmányok*, 32. (1985/86) 57–72.
- Harmatta 1985/6b.* Harmatta János: Újabb avar rovásírási tárgyfeliratok. *Antik Tanulmányok*, 32. (1985/86) 212–226.
- Herepei 1935.* Herepei János: A bolognai rovásírási naptár megtérő sorvezetésének (bustrophedonjának) képlete. *Ethnographia*, 46. (1935) 60–65.
- Juhász 1983.* Irén Juhász: Ein Awarzeitlicher Nadelbehälter mit Kerbschrift aus Szarvas. *Acta Archaeologica*, 35. (1983) 373–377.
- Juhász 2004.* Irén Juhász: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szarvas-Grexa-Téglagyár*, FO 68. Budapest, 2004.
- László 1941.* László Gyula: Adatok az avarság néprajzához. *Archaeologiai Értesítő*, II/2. (1941) 175–209.

- MSzFE Lakó György (főszerk.): *A magyar szókészlet finnugor elemei I–III.* Akadémiai, Budapest, 1967–1978.
- Munkácsi 1894. Munkácsi B.: Adalékok az iráni műveltség hatás magyar nyelvahagyományaihoz. *Ethnographia*, 5. (1894) 134–141.
- Nagy 1998. Margit Nagy: *Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest I–II.* MNM – MTA Régészeti Intézet, Budapest, 1998.
- Róna-Tas 1985. Róna-Tas András: A szarvasi tűtartó felirata. *Nyelvtudományi Közlemények*, 87. (1985) 225–248.
- Róna-Tas 1988. András Róna-Tas: Problems of the East European Scripts with special regard to the newly found inscriptions of Szarvas. In: *Settimane di studio del Centro italiani di studi sull'alto medioevo 35. Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari.* Spoleto, 1988. 483–511.
- Róna-Tas 1990. András Róna-Tas: Die Inschrift des Nadelbehälters von Szarvas (Ungarn). *Ural-Altäische Jahrbücher*, NS 9. (1990) 1–34. t. I–IV.
- Sándor 1991. Sándor Klára: *A Bolognai Rovás emlék.* JATE, Szeged, 1991.
- Sebestyén 1915. Sebestyén Gyula: *A magyar rovásírás hiteles emlékei.* MTA, Budapest, 1915.
- Szalontai – Károly 2013. Csaba Szalontai – László Károly: Runiform fragments of the late Avar period from Hungary. *Acta Orientalia*, 66/4. (2013) 365–396.
- Szimonova 1997. Szimonova Eugénia, A toponári avar temető. In: Karancz Gábor (szerk.): *Avarok és honfoglaló magyarok Somogyban.* Marcali Városi Helytörténeti Múzeum, Marcali, 1997. 25–52.
- Szinnyei 1893/96. Szinnyei József (szerk.): *Magyar tájszótár.* Hornyánszky, Budapest, 1893–1896.
- TESZ Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.* Akadémiai, Budapest, 1967–1976.
- Točík 1983. Anton Točík: Pohřebisko z doby avarskéj říše v Dvoroch nad Žitavou / Temető Udvardon a 7.–8. századból. *Castrum Novum*, 2. (1983) 42–127.

- Tryjarski 2002/04.* Edward Tryjarski: Runes and Runelike Scripts of Eurasian Area I–III. *Archivum Ottomanicum*, 20. (2002) 5–80.; 21. (2003) 5–90.; 22. (2004) 173–212.
- UEW* Károly Rédei: *Uralisches Etymologisches Wörterbuch* 1–5. Akadémiai, Budapest, 1986–1988.
- Vásáry 1972.* István Vásáry: Runiform Signs on Objects of the Avar Period. *Acta Orientalia*, 25. (1972) 335–347.
- Vékony 1985a.* Vékony Gábor: Késő népvándorlaskori rovásfeliratok. *Életünk*, (1985) 22/1. 71–84.; 22/2. 147–169.
- Vékony 1985b.* Vékony Gábor: A szarvasi felirat és ami körülötte van. *Életünk*, 22/12. (1985) 1132–1145.
- Vékony 1987.* Vékony Gábor: *Késő-népvándorlaskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében*. *Életünk Könyvek*, Szombathely, 1987.
- Vékony 2004.* Vékony Gábor: *A székely írás emlékei, kapcsolatai, története*. Nap Kiadó, Budapest, 2004.

